

Déry Tibor: Két emlék

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

Két szomorú, töprengésre készítő írást tartalmaz ez a könyv: egy naplót 1938-ból a Gyűjtőfogházból, és egy 1954-ben írott emlékezést a föl-szabadulást közvetlenül megelőző gyászos és szegyeteljes időkről. A két műfaj és időpont közötti különbség igen fontos. A napló anyaga — lényegénél fogva — sokkal inkább összpontosul az író személye köré (különösen, ha ez a személy már helyzeténél fogva is mesterségesen el van szigetelve a külvilágtól) sokkal nagyobb szerepet kap benne a közvetlen, még nem általánosított élmény, mint a történelmi távlatot is magában foglaló, a tudatos és öntudatlan válogatást inkább megengedő emlékezésben. Természetesen egyén és külvilág sokoldalú kapcsolata naplóban sem lehetetlen (Dérynél sem egy teljességgel izolált, társadalmatlan én-nel van dolgunk), mégis a két írás közötti feltűnő különbség arra enged következtetni, hogy a keletkezésük időpontja közt eltelt tizenhat év szép, megragadó világnézeti fejlődését a műfaji különbségek még jobban kidomborítják.

Egyetlen példa elegendő ennek érzékeltetésére: a szabadság-fogalom egészséges és tanulságos megváltozása. Könnyű az összehasonlítás, mert mindkét írásnak a szabadság iránti olthatatlan, gyönyörű vágyódás ad levegőt. Az elsőben erről sokszor és nyíltan szó esik, szinte minden oldalon. Egyhelyütt a szabadság szeretete ódai szárnyalású kifejezést is nyer, mely oly szép, hogy bátran helyet lehetne neki adni bármilyen költői antológiában. Utána azonban fölvetődik a nagy kérdés: „Senkitől nem függni, senkinek nem tartozni, senkihez nem kötődni, semmit nem bírni, sőt senkit, semmit nem szeretni... ez volna a szabadság?” És a fölismérés: „Fanyalognak nézem zárkám négy meszelt falát, hisz ez a szabadság legjobban itt valósítható meg.” És bár az ódai részben a szabadság fordította az író arcát a szegények és elesettek felé, mégis, még itt is mint a magány járuléka jelenik meg teljes pompájában, tartalma elvont, és — az egész napló során — csaknem kizárólag az egyénre korlátozódik. Az „Emlékek az alvilágból” nem foglalkozik ennyiszor és oly közvetlenül a szabadsággal, és ennek mibenlétével: a fogalom magától értetődő egyszerűséggel tárgyul kollektívva. Különösen jól látható ez azokon a helyeken, ahol a magyar nép túlnyomó többségének politikai közönyét, sőt: kinevelt szolgálékosságát írja le lát-szóló tárgyilagossággal. Lehetetlen nem kiérezni a higgadtan fontolgató szavak mögül a szolgaság gyűlöletét, egy olyan mindenre kiterjedő szabadságvágyat, mely értelmezését immár nem az egyéni szabadság fogalmából nyeri. De ezen túlmenően, megváltozott az alapvető kérdésközpont is. Itt már nem azon fordul meg minden, hogy „mi lesz velem?”, hanem, hogy „mi lesz a nemzettel, a néppel, és benne velem?”. Ez pedig nagy különbség. És csak ennek megértése után lehet foglalkozni mindazzal, ami a két írásban rokon.

Mindkét írást egyaránt jellemzi a becsületos tárgyilagosság, az ítélet megvesztegethetetlensége, akkor is, sőt tán elsősorban akkor, ha magáról az íróról esik szó. Dérynek nincsenek sem a világgal, sem magával szemben heroikus illúziói, szépítőgető szándékai — a könyvnek bizvást lehetne mottója ez a mondat: „... megbízni első-sorban a tényekben bízom meg”. E fölfogásból kiindulva lehet megérteni a „Két emlék” közös módszerét: az író a valóság apró, mások számára tán semmitmondó szilánkjaira irányítja figyelmét nagytőlenségjét, belőlük bontja ki, hozza napfényre azokat a már nem apró-cseprő igazságdarabokat, amelyekért dolgozni kezdett. Könnyű erre példákat találni. Az „Emlékek a gyűjtőfogházból” egyik különösen szép részlete arról szól, hogy egy ízben, hajnali séta közben váratlanul, látszólag ok nélkül boldogságot érzett. Kutatni kezdte az okot: „Megállapítottam, hogy szórakozottságomban két-három lépésnyire eltértem a rendes úttól, aminek következtében néhány másodpercig más kezességű látom a falat, a szénrakást, a faköpenyegét, s a hirtelen eltűnő udvart.” • Következtetés: „A lélek nem tud meg-lenni változatosság nélkül, éppoly szüksége van rá, mint az ismétlésre. Megszokott-szokatlan, a kettő váltakozása teremti meg a kényelmes, egészséges tájat, melyben élni jó.” Vagy egy másik megfigyelés, az „alvilágból”: „Hogy a németek elvesztették a háborút, azt abból tudtam

meg, hogy egy nap a házfelügyelőné előre köszönt nekem”. Ugyanezzel a módszerrel ábrázolja Déry a környezetében felbukkanó és tovatűnő alakokat. Elkap a levegőben egy-egy mondatot, gyors mozdulatot, és máris élénk varázsolódik egy arc, egy emberi magatartás. Így hát természetes, hogy a groteszknak itt is, mint egyéb műveiben, nagy szerep jut. Eddig azt hittem, hogy Déry keresi egy kicsit a groteszket; most látom, hogy ez a keresés indokolt. A pipás kutyájú Oravec bácsi szeretettel megrajzolt egyszerű alakja például a maga furcsaságában testesítette meg minden-nél ékebben „azokat a hétköznapi »kisembereket«, akik műhelyeikből, boltjaikból, üzemeikből kilépve, egy percre vagy egy hónapra »hősökké« lettek, aztán pátoszalanul visszalépve helyükre, ott folytatták életüket, ahol abba hagyták”. A groteszk tehát ebben az esetben (és többnyire) a lényegét domborítja ki.

Közös még a két írásban a morális problémák iránti szeretet és ezzel kapcsolatban az ironikus-önironikus hang. Bevallom, én nem látok semmi bántót abban, ha egy író — a lélek mérnökét — más embernél sokkal intenzívebben foglalkoztatnak lélektani-erkölcsi kérdések. Az már megint más kérdés, hogy sikeresen csak úgy tud hozzájuk közeledni, ha nem merev elzártágukban vizsgálja őket, hisz úgy végső soron nem markolhat mást, mint levegőt, üres absztrakciókat. Az „Emlékek a gyűjtőfogházból”-t fenyegeti is ez a veszély — gondoljunk csak a szabadság-fogalom elvontságára. De itt jön az író segítségére az ironia és önironia: saját szenvedéseit, küszködéseit, melyek objektíve mégis csak eltörpülnek más, sokkalta iszonytatóbb sorsok gyötrelmei mellett, egy-egy találó megjegyzéssel lefokozza, és ily módon megteremti a külvilág-diktálta helyes arányokat. Az 1944-es emlékekben is dominálnak az erkölcsi kérdésközpontok. De itt már: majdnem mindenütt a nemzeti sorsvetületként merülnek fel.

Az „Emlékek az alvilágból”

külön tanulmányt — nem recenziót — érdemelne. Itt, habár nem szépirodalmi műről van szó — kirajzolód-nak Déry legvonzóbb írói tulajdonságai: valóságábrázoló és őszintesége. Emlékezéseinek fő tanulságát így lehetne összefoglalni: ahhoz, hogy mostani helyzetünkkel és jövőnkkel tisztába jöjjünk, szembe kell néznünk azzal, hogy honnan indultunk el. Így idézi negyvennégyes hangulatát: „Tény, hogy nem bíztam sem az uralkodó osztályokban, sem a népben. Amazt gyávának, ezt fáradtnak tartottam, mindkettőt képtelennek nemzeti cselekvésre. Az egyikről nem lett a régi önállóságunk védelmére, a másiktól forradalomra.” Másutt az ellenállás apró csoportjairól így ír: „Azt éreztem, hogy ha ennek az ocsmány korszaknak egyáltalán van agyveleje, akkor ezeket gondolta ki mentségére. Ők tartották bennem az emberi méltóságban való hitet, de arról nem győzhettek meg, hogy a nemzet velünk van. Az ország lustán hallgatott, mint a mocsár.” Ebből logikusan folyik a következő kérdés: mit ér az olyan szabadság, amelyért nem dolgozott meg a nemzet? Déryvel együtt tudjuk, hogy sokat, mindent, ha élni tud vele. Déry könyvének roppant érdeme az, hogy a népről szavaló demagógiával és a népet vállvonogatva lebecsülő fölény-nel egyaránt szembeszegülve igaz képet ad nemzeti létünk legcsúfosabb korszakáról; csakúgy, mint a kisemberekben gyönyörűen kitermelődött hősiességről. Így segít ez az emlékezés is ahhoz, hogy lehetőségeinkkel reálisan élhessünk.

Fontos kérdés még — hisz önval-lomás is ez a mű —, hogy hogyan állt meg az író a kavargó alvilágban. Déry itt sem tűr szépítőgetést; lelkiismeretes önvizsgálattal megállapítja, hogy bár részt vett az ellenállásban, mégis megbénította a reménytelenség, mert úgy látta: Magyarországon keveseknek kellett a szabadság. „Végső fokon a bátorság is hiányzott belőlem” — írja. „De azért azt hiszem, 1848-ban a Pilvaxból, talán több kétellyel és kisebb lobogással, de én is eljutottam volna Segesvár alá.” Az őszinteség, és az a társadalmi-lelki beállítottság, melyet ez az idézet is kifejleszt, különös meggyőző erőt, hitelt ad ennek az emlékezésnek — az itt éppencsak felvetett problémákkal mindenkinek foglalkoznia kell, akit érdekel a jövő.

Eörsi István